

Csorba László

Szűkösség- és bizonytalanságcsökkentés intézmények révén

Az intézmények nem egyformán képesek a szűkösséget és a bizonytalanságot csökkenteni. Amennyiben csoportosításukat e nézőpontból hajtjuk végre, újszerű elemzési eszközt kapunk a múltbeli, meglévő, illetve jövőbeni intézmények tanulmányozásához. A folyamatosan megjelenő szűkösséget és bizonytalanságot csak az egyéni felelősség további növekedésével lehet kezelni. Mindez azonban a közösség szétesésének veszélyét is megnöveli. A magyar nyugdíjrendszer mintegy évszázados történetének áttekintésével bemutatásra kerül ezen osztályozási mód gyakorlati alkalmazhatósága.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: A11, B52, G18, G23

Kulcsszavak: szűkösség, bizonytalanság, intézmények, nyugdíjbiztosítás

Az intézményi környezet meghatározó szerepe az adott közösség eredményes, hatékony gazdálkodása, illetve a gazdasági növekedés szempontjából hosszú ideje elfogadott. Az azonban már kevésbé, hogy egyes, máshol jól működő intézmények egy adott közösség intézményrendszerébe illesztve nincsenek feltétlen sikerre ítélve.

Csoportosításuk sokszor elsődlegesen arra irányult, hogy melyek a „kedvező”, s „kedvezőtlen” intézmények, vagyis melyek segítik elő, mondjuk, a gazdasági növekedést, az eredményességet, a hatékonyságot, s melyek azok, melyek inkább negatív irányba befolyásolják a fontosnak tekintett társadalmi, gazdasági folyamatokat. A „kedvező” intézményeket számos alkalommal és módon igyekeztek egyes közösségekre erőltetni kívülről, vagy maguk a közösségek akarták adaptálni önérdekük szerint. A számos adaptációs kudarc is megkövetelte, hogy az intézményeket más módon is megszerezzék, feltárássra kerüljön hierarchiájuk, belső összefüggésrendszerük annak érdekében, hogy az adott közösségi intézményrendszert úgy lehessen célzatosan megváltoztatni, hogy az a kívánatos célok elérését megfelelőbben elősegíthesse.

North, Williamson és Boettke, valamint Aoki munkássága e téren inkább jól kiegészíti egymást, mintsem ellentmondana egymásnak. Az informális intézmények meghatározó hányada csak viszonylag lassan – és ha többször közvetetten is –, de endogén módon változik, jön létre (Aoki 2006). Ugyanakkor új intézmények, akár adaptáció révén is, annál erősebben tudnak megtapadni a korábbi intézményi környezetben, minél összetettebb volt az, s minél inkább endogén módon jönnek létre.

Az, hogy az intézmények csökkentik a szereplői bizonytalanságot, szintén nem képezi

Csorba László a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola „Versenyképesség, globalizáció és regionalitás” doktori programjának hallgatója, az Eszterházy Károly Főiskola Vállalkozás-gazdaságtan Tanszékének tanársegéde.
E-mail-címe: csorbadzsi@t-online.hu

vita tárgyát (North 1991), ugyanakkor a szereplői bizonytalanság csökkentése iránti igény mint új intézmények létrejöttének általános és elsődleges oka, még nem került kimunkálásra a szakirodalomban. Ugyancsak hiányzik az egyik legfontosabb közgazdasági fogalom, a szűkösség összekapcsolása a szereplői bizonytalansággal, s ezzel együtt az intézmények létrejöttével.

Arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, a szereplő szükségletkielégítése során jelentkező újabb és újabb szűk keresztmetszetek megjelenése, a meglévők egy részének további szűkülése miképpen növeli meg a szereplői bizonytalanságot, ami egy intézményi válasz iránti fokozódó szereplői igényt támaszt. A szűkösség fokozódása meghatározott intézményi fázisokban nyilvánulhat meg. Ahogy növekszik a szűkösség – például egy meghatározott input terén – egy adott cselekvési helyzet vonatkozásában, úgy nő a szereplő bizonytalansága, s ezzel együtt az igénye is új intézményi formák iránt. A szűkösség fokozódása olyan új intézményi formákban ölt testet, melyek az egyéni felelősséget fokozzák a saját szükségletkielégítése terén a közösség iránti felelősség rovására. Paradox módon az így létrejött új intézmény az adott cselekvési helyzet vonatkozásában gyakran növeli a szereplői bizonytalanságot, ugyanakkor más cselekvési helyzetekben relatív bőség eredményezésével összességében mégis csökkenti azt. Mindent egybevéve akkor lehet sikeres az új intézmény, ha közvetve vagy közvetlenül összességében csökkenti a szereplői bizonytalanságot. Ha ez nem így történik, az a teljes intézményrendszer széttzilálódásához vezethet, ami járhat a közösség lassú pusztulásával, – vagy ami korunkban gyakoribb: a közösség szétesésével, részekre tagolódásával, a tagok más közösségekbe való beolvadásával.

Reményeim szerint ez az intézményi osztályozás, melyet alábbiakban bemutatok, alkalmas lehet arra, hogy egy adott közösség, régió, ország egyes jelenlegi intézményeit, intézményrendszerét gyorsabban és pontosan meg lehessen ítélni abból a szempontból, hogy képesek-e a szereplői szűk keresztmetszetek, a bizonytalanság mértékének csökkentése irányában hatni, s ezáltal eredményesebb szereplői szükségletkielégítést lehetővé tenni, vagy sem.

Az intézmények osztályozásának főbb megközelítései

Az intézmény fogalmának meghatározása során már a korai szerzőktől fogva lényegében egységes volt a felfogás abban a tekintetben, hogy az intézmények miképpen befolyásolják az érintett szereplők életét, gazdálkodását, interakcióit. Már *Schmoller (1900)* is egyfajta megegyezést ért intézmények alatt, amely sikeresen elérte saját fennmaradását, fejlődését, s átöröklődött. Ezen intézmények nem akadályok, hanem keretek, melyek között szabad egyéni játékterek alakulnak ki. *Schmoller* három szintre osztja az intézményeket: erkölcs, szokások és jog. A szokások a rutinok kialakulásából adódnak, melyeket az erkölcsi alapok fogtak keretbe. A szabályok a szokásokhoz kapcsolódnak, hogy azok fennmaradhassanak. Történelmileg a jog elkülönült a szokásoktól és az erkőlctől, azáltal hogy a szankció erejét is magában hordozza. Általában az erkölcs rugalmasabb, mint a szokások és a jog, mert az alkalmazkodás elsőként itt történik, utóbbiak kevésbé megengedőek.

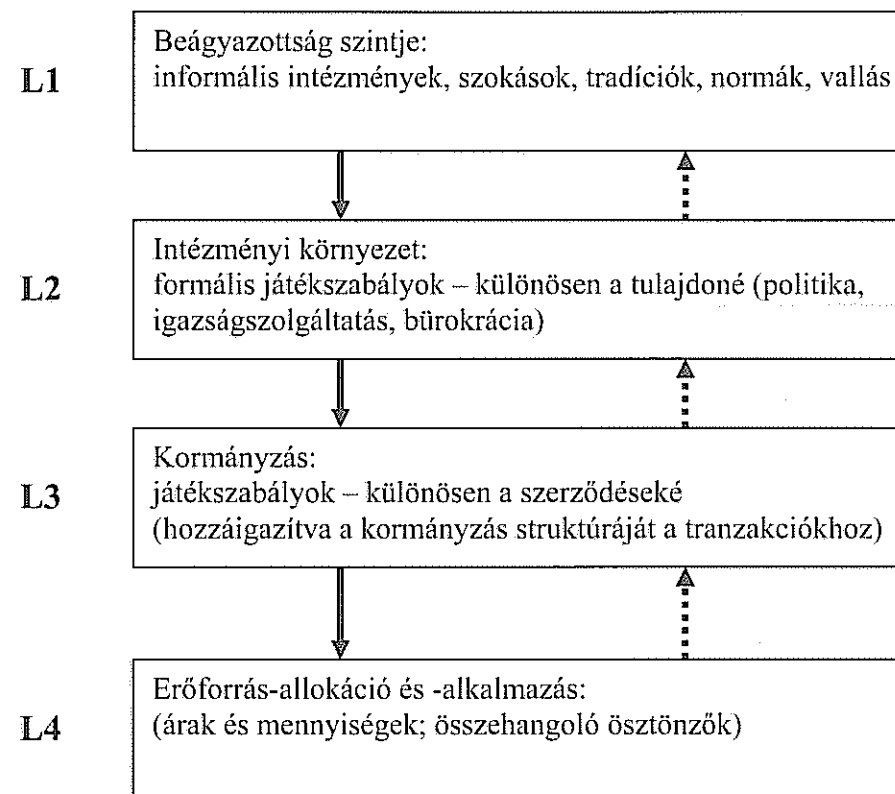
Veblen (1899) szerint az intézmények a múlt körülményeit, tapasztalatait magukba építve gyakorolnak hatást a jelen szereplői magatartására. Ő is három szintet különböztet meg, nála azonban az ösztön az első szint, melyekre az azokat kifejező, módosító mederbe terelő szokások épülnek, majd ezek hozzák létre a formálisnak tekintett intézményeket. Az intéz-

mények beágyazódása annak az eredménye, hogy a kezdeti haladást eredményező szorgalom később a lustaság és tehetetlenség kerekedik felül.

Carl Menger (1883) az intézményüket eredetük szerint csoportosította. A pragmatikus intézményeknél volt egy közös akarat, amely közvetlenül az intézmény létrehozására irányult. A természetes intézmények egy egyéni akarat eredményének általánossá válásával jönnek létre, önkéntes adaptáció révén.

1. ábra

A Williamson-féle intézményi struktúra

Forrás: *Williamson (2000:601)*

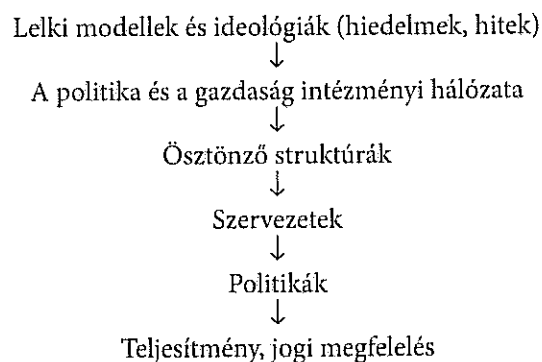
Az új intézményi közgazdaságtan képviselői közül *Williamson (2000)* az intézményeket aszerint csoportosítja, hogy milyen időtáv alatt változhatnak meg érdemben, illetve hogy az ebből a szempontból stabilabb intézmények milyen módon hatnak a rövidebb idő alatt megváltoztathatókra. *Williamson* négy szintet különböztet meg. A legelső szinten a leginkább beágyazódott informális intézmények helyezkednek el. Ezek meghatározzák a második szint formális intézményeit, melyek a harmadik, a kormányzási szint szempontjából meghatározóak. A negyedik szinten már folyamatos a változás, változtatás lehetősége, hiszen itt történik az intézményrendszer finomra hangolása a változó körülményekhez, cé-

lokhoz. Az egyes szintek visszacsatolás révén hatással vannak azokra, melyekre ráépültek.

North (1991) alapvetően informális és formális intézményeket különböztet meg, mint amelyek rendszerbe fogják az emberi tevékenységeket, csökkentve ezzel a bizonytalanságot, illetve a tranzakciós költségeket. Northnál az intézmények játékszabályok, a szervezetek és egyének a játékosok. Szerinte az intézmények nem szükségszerűen, vagy alig teremtik társadalmi hatásuk eredményeképp, inkább bizonyos érdekeknek való megfelelés szempontjából egy alku következményeként a legerősebb alkupozícióval rendelkező hozza létre őket (North 1994). North (1991) szerint az intézményi változás döntően a relatív árak megváltozásából ered, de jelentékeny szerepe lehet a preferenciák megváltozásának is. A North (2005) által az intézményi változás oksági láncolataként bemutatott logikai séma (2. ábra), bár nem az intézmények osztályozása szempontjából jött létre, elég plasztikusan tükrözi elképzelését az intézmények egyes szintjeiről, azok kölcsönhatásáról. Ha összevetjük a Williamson-féle intézményi struktúrával, szembetűnő a hasonlóság. A lényegi eltérés az ösztönző struktúrák és a szervezetek vonatkozásában van. Ez utóbbiakat North nem is tartja intézményeknek. Az ösztönző struktúrák viszont olyan intézmények, amelyek többnek tekinthetők adott cselekvési helyzetre vonatkozó játékszabályoknál. Az ösztönző struktúrák lökést adnak egy sor más intézmény és szervezet létrejöttéhez, melyek révén a szereplő jelentékenyen eredményesebben valósíthatja meg céljait. Ahol nem jönnek létre ilyen ösztönző struktúrák, ott csak esetleges marad az eredményesség intézményi hathatós megtámasztása.

2. ábra

Az intézményi változás okozati lánc

Forrás: North (2005:34)

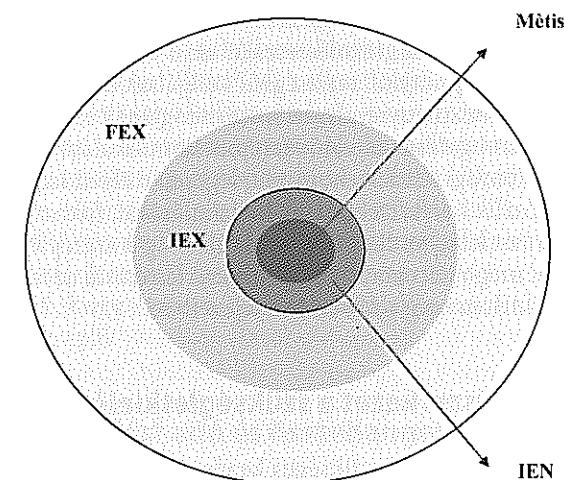
Elster (1997) szerint az intézményeket kétféleképpen csoportosíthatjuk. Egyrészt vannak a szabályok, melyek egy adott közösség működését külső keretbe foglalják, s végrehajtásukról is a szereplőn kívüli, külső erőnek kell gondoskodnia, továbbá vannak a normák, amelyek mellett, hogy informális külső szankciók is segítik betartásukat, a szereplő belső szabályai által működnek. A másik csoportosítás szerint – ebben a szervezeteket is az intézmények közé sorolják – a szankciók természetétől függően vannak magán- és közintézmények. A magánintézmények esetében a szabályszegés szankciója a közösségből való valamilyen módú és mér-

tékű eltávolítás, míg a közintézmények esetén a szereplő a közösség tagja marad, de formális, jogi szankciókat kell elszenvednie.

Greif (2005) háromféle aspektusból tesz különbséget az intézmények között. Az intézmények eredete szerint megkülönbözteti a tervezett, illetve természetes intézményeket, attól függően, hogy egy közös akarattal meghatározott céllal jöttek-e létre, vagy egyfajta evolúciós úton. Másrészt vannak egy adott cselekvési helyzetben meghatározott alternatívákat kikényszerítő intézmények, s vannak olyanok is, melyek pontosan a kikényszerítő intézményeket tartják meghatározott keretek között, mintegy ellensúlyként. Csoportosítási szempont lehet az is, hogy magán vagy állami jellegűek-e, hiszen meghatározó, hogy az állam mint speciális jogosítványokkal rendelkező közösségi tag tart-e ellenőrzése alatt intézményeket, vagy sem.

3. ábra

Intézményi megtapadás

Forrás: Boettke – Coyne – Leeson (2008:16)

Boettke és szerzőtársai (2008) négy csoportba osztják az intézményeket, melyek hierarchikusan rétegződnek egymásra, ugyanakkor az, hogy egyes intézmények képesek-e tartósan, a komplex intézményrendszer részeként szerepet játszani a közösség életében – azaz megtapadni az intézményi struktúrában – egyrészt függ attól, melyik rétegben helyezkednek el, másrészt attól is, hogy a belsőbb rétegek mekkora tapadási felületet biztosítanak. E felosztás szerint az intézményi alap, a legbelső réteg, a mag (Metis). A mag a közösségnek azon informális intézményeit foglalja magában, melyek a williamsoni L1 szinten helyezkednek el, s alapjaiban, hosszú időre meghatározzák a közösség életét, életfelfogását, szemléletmódját. Ehhez kapcsolódnak az endogén és természetes módon létrejött közösségi intézmények (IEN). Minél komplexebb, nagyobb a mag intézményrendszere, annál inkább képesek létrejönni és megtapadni új IEN-intézmények. Ugyanakkor minél komplexebb, nagyobb kiterjedésű lesz az IEN rétege, annál több kapcsolódási pontot ad, nagyobb felületet nyújt a következő rétegnek, ahová a northi értelemben vett legerősebb alkupozícióval rendelkező – egyébként a közösség bizonyos szereplőiből álló – csoport exogén módon hoz létre intéz-

ményeket a közösség számára (IEX). A legkülső réteg is az előzőek szerint képes megtapadni, ide a külső szereplői csoportok, közösségek által létrehozott intézmények kerülnek beborolásra (FEX).

Elinor Ostrom (1986) a játékszabályok mint intézmények csoportosítását adott cselekvési helyzet vonatkozásában adja meg. E szabályok együttesen határozzák meg teljes mértékben azt az intézményrendszert, mellyel a szereplő szembesül a cselekvési helyzet adta alternatívák közötti választásakor. Ostrom hét csoportba osztja a szabályokat: vannak pozíció-, be- és kilépési, hatáskör-, tekintély-, halmozódás-, információ- és elszámolási szabályok. E csoportosítást Ostrom azért tartja kedvezőnek, mert így lehetőség nyílik az egyes cselekvési helyzetek további elemzésére, különös tekintettel a közösségi választásokra, illetve a játékelméleti vonatkozásokra. E szabályok három forrásból táplálkoznak: a szokásokból, a fizikai és a magatartási jogból. Az adott cselekvési helyzetnek, annak játszmájának elemzését Ostrom két szinten tartja szükségesnek:

- A cselekvési helyzet szerkezete + döntéshozási modell = játszmakimenet
- Szokások + fizikai jog + magatartási jogszabályok = a cselekvési helyzet szerkezete

Az intézmények fenti csoportosításai természetesen nem öncélú erőfeszítések eredményei, sok értékes elemzés kiindulópontjául, segítségül szolgáltak már eddig is. Az intézmények eredetének vizsgálata, az intézményrendszerek összhangjának elemzése, összehasonlítása, a gazdasági növekedés támogatásában való szerepük kimunkálása azonban eddig nem tártá fel részletesebben azt a lényegi kérdést, hogy ténylegesen milyen kapcsolatban vannak az intézmények a gazdasági szükségkeresztmetszetek kialakulásával, fokozódásával, enyhülésével, megszűnésével. Másrészt hogyan függ össze a szűkösség a szereplői bizonytalansággal, miként csökkentheti ezt meghatározott intézményeken keresztül az intézményrendszer egésze. Ezek bemutatását kísérem meg a következő fejezetben.

Szűkösség és célszerkezet a szükségletkielégítésben

Rögtön egy axiomatikus megállapítással szükséges kezdenünk. Az ember állat módjára – jelenlegi biológiai adottságai, természeti környezete mellett – nem lenne képes tartósan kielégíteni alapvető fizikai szükségleteit. Az eszközhasználat, a fizikai szükségletkielégítést megelőző cselekvésláncolat nélkül esélyünk sem lenne a fennmaradásra, már több ezer éve. Ennek oka, hogy jelen biológiai adottságaink az elmúlt ezer években olyan környezettel találják szemben magukat, melyek nem biztosították azt a bőséget, hogy szükségleteinket közvetlenül ki tudjuk elégíteni. Hogy ebben a szűkösségekben mennyi az emberi lét következményeiből adódó, ebből a szempontból nem releváns kérdés. A lényeg, hogy az eszközhasználat és meghatározott cselekvésláncolatok kialakítása elengedhetetlenné vált. De még ez sem lenne elégséges a tartós fennmaradáshoz, ami viszont döntő részben már az emberi tevékenységből adódik. Kisebbre, nagyobbra, de szükségünk van közösségre, nemcsak a „közös vadászat” okán, hanem a nagyobb tudás, illetve a kockázatmegosztás miatt is.

Tehát közösségben kell élnünk, ehhez megkerülhetetlenül szükség van bizonyos együttműködésre, különösen hogy ezen közösséget egyre szűkösebbé váló természeti, környezeti feltételek között kell fenntartani, biztosítani az együttműködést.

Miután a közvetlen szükségletkielégítés már nem valós alternatíva az egyének, a közösségek számára, hogy fennmaradjanak, létkérdés, hogy a közvetett szükségletkielégítésnek olyan alapvázát hozzák létre, mely részcélok, taktikai célok láncolatszerű megvalósítása révén

vén végső soron mégis – több esetben, mint korunkban is, látszólag nagy bőséggel – képes a szereplői szükségletek megnyugtató kielégítésére. Ezek a taktikai célháló a közösségre jellemző intézmények, az alapláncolatok nagyon stabilakká képesek válni, de még a viszonylag gyorsabban cserélődőket is szükségletként érzékelik a szereplők. Találónan nevezte az ilyen szükségleteket Levin kvázi-szükségleteknek (*Mérei 1975*). Ezeket az alapismerteket, képességeket, javakat, közösségi pozíciókat meghatározott menetrend szerint meg kell szereznie a szereplőnek ahhoz, hogy a közösségi tudás alapján fennmaradása a legkisebb bizonytalanság mellett legyen lehetséges. Ez a williamsoni L1 szint, vagy Boettke-Coyne-Lessonál a „mag”. A szokások, hiedelmek, tradíciók, vallás és egyéb alapvető informális intézmények azonban nem pusztán generációkon átívelő, generációkat összekötő alapkeretek, hanem útitervek is. Elsősorban nem utakat jelölnek ki, hanem célokat. Együttesen komplex célszerkezetet adnak a közösség tagjainak. A többi intézmény nem ennek az általam T_0 -nak jelölt intézményrendszernek a réseit tölti ki, nem ezt árnyalja, hangolja finomra, hanem ezen célszerkezet megvalósítását igyekszik elérni, megtámogatni intézményileg. Ha közelebb akarunk kerülni e kategória megértéséhez, akkor azokra a kérdésekre kell gondolnunk, mint például: Mi kell a boldogsághoz? Mi kell a boldoguláshoz? Ki a szegény? Ki a gazdag? Ki él teljes életet? Mi a siker? Nem kell válaszolnunk mindezekre, nem ez az elemzés témája. Azt azonban látnunk kell, mennyire eltérők a válaszok alapvetően koronként, országonként, közösségenként, s csak másodlagosan egyénenként. Ha csak az általunk még megtapasztalható generációkra gondolunk, láthatjuk, hogy mennyire változtak meg túlvilági életre, vagy a lakhely, annak alapvető felszereltsége iránti minimális elvárások, vagy akár a szülő-gyermek vagy házastárs viszonylatban az egymás iránti kötelezettségek is. Ezek a változások azért is igen lényegesek, mert ezekhez kell alkalmazkodnia majd a többi intézménynek, hogy ezeket a célokat megfelelő eredményességgel képes legyen elérni a közösségtag szereplő.

Megoldást adó és összehangoló intézmények

A közösségtag szereplő tehát rendelkezik egy T_0 célszerkezettel, amely taktikai célok komplex láncolatán keresztül mutatja számára a kisebb-nagyobb, változó fontosságú mérföldköveket, melyeket sorban el kell érnie ahhoz, hogy szükségleteit megfelelő mértékben kielégítse. A szereplő ekkor azonban egy kettős dilemmával találja magát szembe, amely tükrözi helyzetét nem megfelelést, bizonytalanságot. Egyrészt vannak célok, illetve ezekhez kapcsolódó cselekvési helyzetek, melyek vonatkozásában egyetlen érdemi – azaz egyszerre megvalósítható és egyszerre kellő eredményességgel kecsegtető – alternatívát sem lát maga előtt. Másrészt vannak cselekvési helyzetek, ahol egynél több, esetleg zavarba ejtően sok érdemi alternatíva áll a szereplő előtt. E dilemma mindenképpen abból adódik tehát alapvetően, hogy a szereplő az adott cselekvési helyzet vonatkozásában nincs megfelelő állapotban, helyzetben: nem rendelkezik megfelelő tudással, vagy nincs megfelelő fizikai állapotban, vagy nincs a megfelelő fizikai, közösségi pozícióban. Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetben a szereplő bárhonnan érkezik is – saját maga fedezi fel, vagy adaptálja másoktól –, de azonnal elfogad egy olyan cselekvési alternatívát, amely egyetlen érdemi alternatívát kínál az adott cselekvési helyzet vonatkozásában fennálló fenti döntési helyzet konfliktusosságát feloldandó. Ha a megvalósítás eredményessége igazolja a szereplői várakozásokat, akkor az immár kevésbé bizonytalan helyzetű szereplő nincs motiválva újabb döntés meghozatalára,

újabb változat keresésére. Ekkor az ismételt helyzetekben rendre a már bizonyított alternatívát valósítja meg a szereplő, gyakorlatilag automatikusan, döntés nélkül, egészen addig, míg az kellő eredményességgel viszi közelebb célmegvalósításához. Ha a kellő eredményesség nem teljesül, akkor a szereplő újra döntene, de ha nincs újabb érdemi variáció a régihez képest, továbbra is a régít fogja választani. Az ilyen, megoldást nyújtó, ismétlődően felhasznált cselekvési változatot megoldásintézménynek nevezem, s T_1 jelöléssel használom a továbbiakban.

Ha az adott cselekvési helyzet vonatkozásában – például az inputokra gondolva – nagy bőség van, és ugyanakkor T_1 megfelelő eredményes célélérést biztosít a szereplőknek külön-külön, akkor a T_1 megoldó intézmény marad az, ami meghatározza a végrehajtandó cselekvési alternatívát. Ha azonban csökken a bőség, lassan a szereplők szűkösre utaló jeleket kezdenek észlelni. Már egyáltalán nem mindegy, ki, mikor, hová tart a hálóival halászni, mert az egyes szereplők érdekei ütközhetnek, ami egyes esetekben a T_1 intézmény megoldását elérhetetlenítheti, ami nem kellő eredményességű szereplői célmegvalósításhoz, ezáltal nem megfelelő állapothoz, helyzethez, azaz bizonytalansághoz vezet. A szűkös e kezdeti szakaszában azonban még lehetséges az egyes szereplői célmegvalósításokat úgy összehangolni, hogy a T_1 adta megoldás továbbra is érdemi marad, senkinek nem kell lényegi többlet-erőfeszítést tennie céljai eléréséhez, pusztán tiszteletben kell tartani az immár T_2 összehangoló intézmény kiegészítő, újabb feltételrendszerét. Immár mindenki akkor, oda megy halászni, ahogy a T_2 intézmény megszabja, és például tiszteletben tartják az ivási időszakot, s a megtermékenyített nőstényeket vagy ivadékhalakat nem fogják ki.

Ha ez az összehangoló intézmény megfelelő szabályrendszert volt képes létrehozni, akkor kedvező esetben a szűkös mértéke időlegesen némileg enyhülhet is, vagy sikerül olyan szinten tartani, amely mellett a szereplők még eredményesen valósíthatják meg céljait, így bizonytalanságuk nem fokozódik, sőt – újabb szűkös kialakulása felé ható tendencia észleléséig – csökkenhet, tehát az érintett szereplői kör hálás szívvel magáévá teszi ezt a T_2 összehangoló intézményt.

A fenti szereplői elfogadásnak egy lényeges aspektusát ki kell emelnünk. A szereplői kör egyértelmű támogatását az biztosítja, hogy az ilyen összehangoló intézmény egyrészt magában hordozza a T_1 megoldó intézmény adta bizonytalanságcsökkentő tudását, másrészt olyan összehangolást biztosító szabályrendszerrel bír, amely nemcsak az egyes szereplői célmegvalósítást teszi egyszerre elérhetővé, hanem a T_0 célszerkezettel is kellő összhangban van. Ha a T_0 szereplői célszerkezetek a közösségen belül nagy eltérést mutatnak, igen nehéz feladat, gyakran lehetetlen ezeknek megfelelő összehangoló szabályokat alkotni egy cselekvési helyzet vonatkozásában T_2 intézménynek. Itt is van tehát egy erő, amely a T_0 intézmények közösségen belüli hasonlósága irányába hat. Másrészt egy létrejött T_2 összehangoló intézmény önmagában is korlátozza a szereplői T_0 intézmények jelentékenyebb változásait, hiszen komolyabb egyedi változások esetén újra és újra kellene alkotni a teljes szabályrendszerét a T_2 összehangoló intézménynek, mintegy új konszenzust létrehozandó a szereplők között. Ez a szereplői bizonytalanság mértékének növekedése irányába hatna, így ez a felelősen gondolkodó szereplőnek nem lehet érdeke ebben a szűköségi helyzetben, amely jelen összehangoló intézményhez kapcsolódik.

Rangsoroló intézmények

Bizonyos helyzetekben – miközben a szűkös mértéke észlelhetően fokozódik – hiába kínál érdemi alternatívát a T_1 megoldás intézmény, ha nincs működőképes T_2 intézmény annak érdekében, hogy az egyes szereplői célmegvalósítási tevékenységeket összehangolja. A T_2 hiánya abból adódik, hogy a cselekvési helyzethez kapcsolódó inputok és outputok állományához képest a szereplői célok összeegyeztethetetlenek. Ezáltal már vagy létre sem jöhetett az összehangoló intézmény, vagy a szűkös mértékének fokozódása vezetett ahhoz, hogy fokozatosan ellehetetlenüljön az összehangolás. Itt azzal a helyzettel állunk szemben, hogy a szereplők által észlelten és elismerten a szereplők együttes célmegvalósítása az inputok, outputok mértékéhez viszonyítva még elméletileg sem lehetséges, tehát összehangolás helyett arra a kérdésre kell intézményi választ kapniuk, hogy milyen szempontok szerint fog az eldőlni, hogy kik lesznek képesek céljaik eredményes, eredményesebb megvalósítására, és kik nem. Ugyanakkor lényeges szempont, hogy a szereplők, miközben erőfeszítéseket tesznek azért, hogy megfeleljenek e rangsorolás feltételeinek, ténylegesen egymást nem akadályozhatják. Mintegy cserében viszont nem kell a T_0 célszerkezetek vonatkozásában sem a közösségi érdekeket a bőségesebb viszonyok szerinti mértékben szem előtt tartani, hiszen a rangsoroló T_2 intézmények esetén elfogadott, hogy a közösség valamely szereplői köre esetlegesen csak részben tudja céljait eredményesen megvalósítani.

A rangsoroló intézménynek olyan szabályrendszert kell adnia a szereplők számára, amelyben a célmegvalósítás egyre inkább a saját felelősségük, de úgy, hogy más szereplők terheit közvetlenül nem növelhetik meg. Ebben az esetben tehát mindenki saját sikerének kovácsa. Amennyiben a szabályrendszer olyan feltételeket szab a rangsoroláshoz, melyek teljesítése egyrészt a szereplők által önmagukra vonatkozóan igen, viszont más szereplők által nem befolyásolhatók, akkor a siker záloga egyedül a szereplő kezében van, hogy mennyire képes az egyéb környezeti feltételek közepette olyan input- és outputkombinációt létrehozni, amely a számára kívánatos módon valósítja meg a saját T_0 célszerkezetét.

A középkorban egy falu közössége művelhette a falu határát közösen, a termést elosztva. Művelhette úgy is, hogy parcellákat alakítottak ki, és évente sorshúzással határozták meg, melyik parcellát melyik család műveli az adott évben. Mind a két esetben összehangoló intézményekről beszélhetünk. Kialakulhatott azonban ezekben a helyzetekben is szűkös, mert vagy a szereplők célszerkezete nem volt kellő összhangban egymással, így a célok összehangolása ellehetetlenült – például potyautas jelenségek miatt –, vagy egyszerűen a közös gyakorlattal nem voltak képesek megfelelő eredményességre. Ez utóbbit az jelentette, hogy a T_1 megoldásintézmény nem nyújtott kellően érdemi alternatívát, legalábbis nem minden szereplő egyedi adottságaihoz képest. Ha ebben az esetekben létrehozzák vagy fenntartják az összehangoló intézményt, akkor a szűkös, a bizonytalanság mértéke fokozódni fog, ami akár a közösség lassú pusztulásához, vagy gyakrabban széteséséhez, azaz ugáraszerűen megnövekedő szereplői bizonytalansághoz vezet. Ebben a helyzetben, ha a cél a szűkös, a bizonytalanság mértékének növekedésének megakadályozására csak az olyan intézmények hozhatnak létre kedvezőbb helyzetet a közösség egésze számára, amelyek az egyedi szereplői felelősséget megnövelik a célmegvalósítások terén, méghozzá olyan feltételrendszer szerint, melynek teljesítéséből adottságai alapján senki nincs eleve kizárva. Az egyéni felelősség megnövekedése ugyanakkor az egyénnek a közösség más szereplői iránti felelősségét csökkenti, ami viszont nem járhat azzal, hogy ártsanak is más szereplőnek, hiszen az ebben a helyzetben túl sok bizonytalanságot vinne a közösség életébe. Visszatérve a

faluközösség példájához, az összehangoló intézmény meg nem születése vagy csődje enged szabad utat a rangsoroló intézménynek. A magántulajdonnak az a formája, mikor nem volt megengedett a másik tulajdonos kedvezőtlenebb helyzetbe hozása, tipikusan rangsoroló intézmény. Már nem sorsolják, ki melyik földön gazdálkodik, mindenki tartósan kap meg egy területet, ahol nem közösen, hanem – legalábbis felelősség szerint – immár egyedileg gazdálkodnak. A szorgalma, ügyessége mindenkinek meghatározóbbá válik abban a tekintetben, hogy mennyire boldogul. Nem az egész közösség fennmaradását kell elsődlegesen tekinteni, ugyanakkor mindenki úgy gazdálkodik, hogy ne ártson a szomszédnak: sem árnyékkal, sem erózióval, sem gyomokkal, szagokkal, tapossással, vagy akár a rendezetlenség látványával. Ebben a helyzetben a közösség nem „együtt sír, együtt nevet”, hanem – még ha gyakran csak relatív módon is – egyidejűleg lesznek vesztesek és győztesek.

Ha az egész közösséget tekintjük a T_3 rangsoroló intézmény bevezetését követően, akkor – ha a környezeti feltételek erre még egyébként egyáltalán lehetőséget adnak – csökkenni fog a szűkösség és a bizonytalanság mértéke, két okból is. Egyrészt – ha a rangsoroló szabályrendszer tényleg mindenki által teljesíthető feltételekből tevődik össze – a korábban alacsonyabb szinten teljesítők, azaz a többiekkel nem konform célszerkezettel bírók most inkább rá vannak kényszerítve célszerkezetük, inputszerkezetük átalakítására, például több erőfeszítés, szorgalom alkalmazására, hiszen a közösség már kevésbé gondoskodik róluk. Másrészt a korábban magasabb szinten teljesítők legalábbis fenntartják vagy fokozzák eredményességüket, méghozzá úgy, hogy egyidejűleg a többiekét nem rontják. Ez a rangsoroló intézmény lehetőséget ad arra is ugyanakkor, hogy bármely szereplő a többiekétől némileg eltérő célszerkezetet tegyen magáévá, hogy nagyobb legyen a szereplői célszerkezetek heterogenitása. Lehetőség nyílik az egyedi felelősség miatt arra is, hogy lényegesen nagyobb számban újabb T_1 megoldó intézmények szülessenek, melyek intézményszerűen relatív bőséget eredményezhetnek, csökkentve a szereplői bizonytalanságot is ezáltal. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a rangsoroló intézmény csak abban az esetben csökkentheti a bizonytalanságot a fenti hatékonysággal, ha a rangsorolási szabályrendszer a változó környezet, a változó egyedi célszerkezetek, adottságok közepette is megmaradva vagy folyamatosan átalakulva biztosítja, hogy minden szereplő – legalábbis ex ante – önmagában képes legyen azoknak a küszöbfeltételeknek megfelelni, amelyek révén eredményesen megvalósíthatja céljait.

Áthárító intézmények

Ha a közösségen belül nem sikerül a célokat összehangolni, a rangsoroló intézményeket működtetni, akkor már csak egy lehetőség marad a közösség előtt, a T_4 típusú áthárító intézmények felhasználása.

A rangsoroló intézmények sok esetben egyrészt nem tudják megakadályozni, hogy a szereplők célmegvalósítási erőfeszítéseik során némileg akadályozzák egymást, másrészt továbbra is maradnak olyan szereplők, akik még a korlátozott közösségi felelősséggel is visszaélnak sajátos célszerkezetük következményeképp. Ezek a szűkösség és a bizonytalanság mértékének növekedése irányába hatnak, s egy bizonyos szint felett elfogadottá, sőt kívánatosá válik – például a potyautasok sajátos célmegvalósítási tevékenységével szembeni fellépéskor –, hogy a szereplők meghatározott szabályrendszer szerint akadályozzák is egymás célorientált tevékenységét. Ez az akadályozás azonban nem azért történik, mert ártani akarnak egymásnak, hanem azért mert

az egyes szereplők nem csupán a saját felelősségükre gazdálkodnak, hanem a másokéra is. Ezáltal másoknak kevesebb inputtényező áll majd rendelkezésre, vagy több időre és erőfeszítésre lesz szükségük, hogy célmegvalósítási tevékenységük során kompenzálják az akadályoztatást. Az áthárító intézmények szabályrendszerének egy nem túl széles hídon kell egyensúlyoznia akkor, ha a közösséget, annak egységét fenn kívánja tartani annak ellenére, hogy meghatározott módon szabad teret enged az egymás rovására történő célmegvalósításnak. Ha túlságosan kicsi e tér, a szűkösség nem fog csökkenni érzékelhető mértékben, így tovább nőhet a szereplői bizonytalanság mértéke. Ha túlságosan nagy e tér, akkor a közösségi kohézió olyan mértékben csökkenhet, hogy a közösség felbomolhat, az intézmények működésképtelenné válnak, anarchikus állapotok alakulnak ki, a bizonytalanság mértéke ugrásszerűen megnő.

Nehéz feladat tehát az akadályoztatás mértékének, módjának intézményesítése, hogy valóban csökkenjen a szűkösség általa, s ne a bizonytalanság további fokozatos növekedését hozza a szereplők számára. E feladat nehézségét tovább fokozná, ha a szereplők célszerkezetei olyan irányban változnának, hogy egyre inkább különbözzenek egymástól, hiszen az akadályoztatási folyamat így még könnyebben ellenőrizhetetlenné válna. Az áthárító intézményekbe egyébként is kódolva van minimálisan a közösség átalakulása, maximálisan a közösség felbomlása. Miután minden intézmény önmagában csak ideig-óráig képes a tényleges szűkösség növekvő mértékének fékezésére, megállítására, relatív bőség észleltetésére, egy idő után újra és újra nagyobb teret kell engedjenek a szereplők egymás általi akadályoztatásának, vagy elfogadva a fokozódó szűkösséget, felmorzsolódik a közösség. Az áthárító intézmények már nem képesek egy más típusú intézménnyé átalakulni, ha elérték azt a maximális akadályoztatási mértéket, amely mellett a közösség nem bomlott fel. A szűkösség és a fokozódó bizonytalanság ebben az esetben már csak úgy oldódhat fel, ha a szereplői célszerkezetekben történik – a fentiek szerint egységesen – olyan változás, mely az adott cselekvési helyzetet kiiktatja, vagy más összefüggésbe helyezi.

Ha nincs működő összehangoló vagy rangsoroló intézmény, miért fogadható el a közösség számára az áthárító intézmény? Az adott cselekvési helyzet vonatkozásában kedvezőbb feltételekkel, adottságokkal, képességekkel rendelkező szereplők szempontjából egyértelmű az áthárító intézmény kedvező mivolta. Az akadályozás engedélyezésével ugyanis az ő célmegvalósítási eredményességük javulni fog, s a közösség egésze iránti felelősség csökkenése nem okoz problémát számukra, éppen ellenkezőleg. De miért elfogadható az áthárító intézmény azok számára, akik akadályoztatásra kerülnek? Ők elvileg még kevésbé lennének képesek ezentúl céljaikat eredményesen megvalósítani, így bizonytalanságuk mértéke nőne, ami nem lenne elfogadható számukra. A jó áthárító T_4 intézmény ellenőrzött körülmények közé helyezi az akadályoztatást, így még mindig kevésbé kedvezőtlen a „vesztesek” számára is, mint egy anarchikusabb változat. Másrészt, bár az akadályozott szereplők ennél az intézménynél a nagyobb egyéni felelősség okán kevésbé számíthatnak a közösség támogatására célmegvalósításuk vonatkozásában, lehetséges, hogy ez a kisebb támogatás által válik egy T_2 vagy egy T_3 intézményihez képest többé, hogy a „nyertesek” jelentékenyebb mértékben tudták ezáltal javítani eredményességüket. A régi példa arról, hogy a nagyobb torta kisebb hányada nagyobb szeletet jelenthet egy kisebb torta nagyobb hányadánál.

Ha viszont az akadályoztatottak összességében tényleg bizonytalanabb helyzetbe kerülnek, s ezen nem képesek a T_4 áthárító intézmény számukra kedvezőbbé tételével változtatni, akkor két út áll előttük: vagy T_0 célszerkezetük átalakításával próbálják meg a helyzetet a maguk javára fordítani, vagy elhagyják a közösséget. Ha ezek sem sikeres próbálkozások, akkor a szereplők felmorzsolódnak.

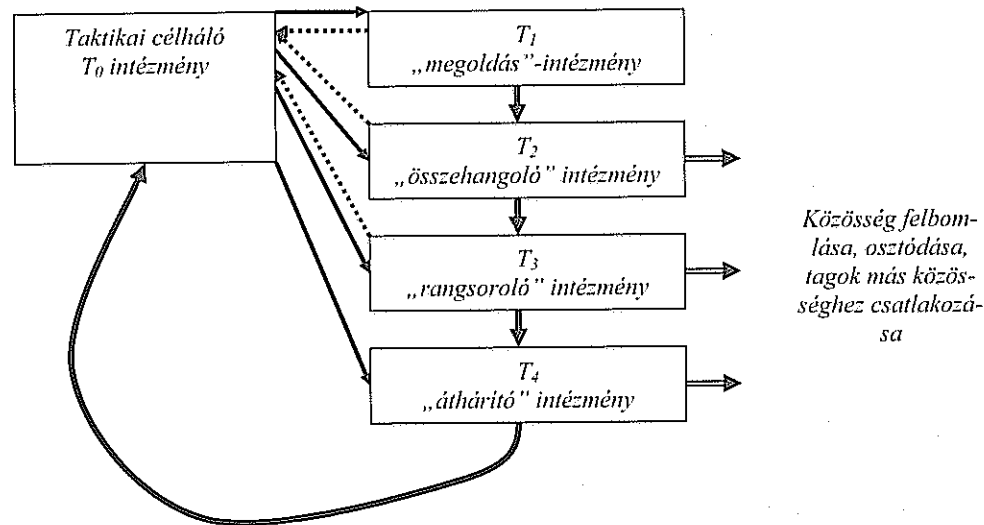
A komplex szereplői intézményrendszer

Az eddigiekben az elemzés keretét a szereplő T_0 célszerkezete alapján meghatározott, adott cselekvési helyzetet jelentette. Ehhez a cselekvési helyzethez lehetségesen kapcsolódó intézménytípusok kerültek bemutatásra, különös tekintettel arra az aspektusra, ahogy a folyamatosan kialakuló és észlelt szűkösséget, az ennek nyomán fokozódó bizonytalanságot kezelni voltak képesek. Ezen elsődleges nézőpontról azonban tovább kell lépni ahhoz, hogy jobban megértsük, miért nem csak a legkisebb bizonytalansággal, legkevesebb konfliktussal kecsegtető T_2 összehangoló intézmények vesznek minket körbe, s a kialakuló szűkösséget miért nem a T_0 célszerkezet sorozatos megváltoztatásával küszöböljük ki, fenntartva ezáltal azt a relatív bőséget, mely az összehangoló intézmények létének alapfeltétele.

A szereplő szükségletkielégítési stratégiája egy T_0 taktikai lépések sorozatát tartalmazó célháló intézményben ölt testet, elsősorban a közösség, másodlagosan a szereplő tudása szerint. Ez a T_0 célszerkezet számos cselekvési helyzetet határoz meg, mi egy adott foglalkoztunk ezek közül az eddigiek során. Nem feltétlenül áll rendelkezésre rögtön a szereplőnek e helyzet vonatkozásában kész döntés mint a legjobb alternatíva, de az ismételt döntések, az ismételt játszmák során előbb-utóbb létrejön egy T_1 megoldásintézmény. Ha nem jön létre, akkor a szereplő a T_0 megváltoztatásával lesz képes a nem kellő eredményességű célmegvalósítás következtében fellépő és fokozódó szűkösséget s bizonytalanságot csökkenteni.

4. ábra

Az intézményi változás körfolyamata egy cselekvési helyzetnél a szűkösség és a bizonytalanság kezelése aspektusából

Forrás: Csorba (2011:11)

Amennyiben létrejön a szereplők egyedi cselekvési, döntési helyzetét megoldó T_1 intézmény, akkor előbb-utóbb – ez tapasztalati tény – mindig eljut a közösség az észlelt szű-

kösség olyan állapotába, ahol össze kell hangolni T_2 intézménnyel az egyedi cselekvéseket, hogy a szűkösséget s az ebből adódó bizonytalanságot kezelni tudják. Ha ez már eleve nem lehetséges, vagy az összehangolás is csak elodázta a szűkösség további fokozódását, akkor rangsoroló T_3 intézmények osztják el meghatározott feltételek szerint a szűkössé vált javakat az adott cselekvési helyzet vonatkozásában a közösség szereplői között. Végző esetben már csak a T_4 áthárító intézmények képesek a közösséget egyben tartva a fokozottan szűkös viszonyok között a bizonytalanságot csökkenteni. Amennyiben a $T_{2,3,4}$ intézmények nem csökkentik megfelelően az adott szereplő bizonytalanságának mértékét, a szereplő elhagyhatja a közösséget, ha más intézményi keretekkel rendelkező közösség intézménye képes a megfelelő bizonytalanságcsökkentésre. A $T_{1,2,3}$ intézmények működési jellemzői – problémák, eredmények – szerint folyamatosan hatást gyakorolnak magára a T_0 célszerkezetre is, úgy ahogyan *Williamson (2000)* esetében a magasabb szintek az L1 szintre. A T_4 áthárító intézmény elégtelensége azonban már nem egyszerűen jelzészzerű a célszerkezet felé, hanem sürgető nyomás, hiszen a T_4 intézmény kudarca a közösség felmorzsolódásával, felbomlásával járhat, nincs több intézményi lehetőség, csak a célszerkezet átalakítása – ha ez lehetséges, ha ehhez rendelkezésre áll a kellő közösségi tudás.

Ha a $T_{2,3,4}$ intézmények hatékonyan oldják meg a szereplők számára a szűkösségi és bizonytalansági problémát, akkor egyértelmű, hogy a szereplők elfogadják, magukévá teszik őket. Ha azonban ez nem valósul meg, akkor a közösség megrekedhet az adott cselekvés vonatkozásában egy olyan intézménynél, mely már nem képes eredeti funkcióját betölteni, de nem találtak helyette jobb lehetőséget. A mindennapi életben azonban nem egy cselekvési helyzettel szembesülnek a szereplők, hanem eltérő fontosságú cselekvési helyzetek sokaságával. Egyes cselekvési helyzetek vonatkozásában már van intézményi megoldás, másoknál nincs. Eltérő az egyes cselekvési helyzeteknél az is, hogy milyen szintű szűkösséget észlel ott a szereplő, ebből is fakadóan milyen mértékben járul hozzá az adott cselekvési helyzet, annak intézménye a szereplő össz-bizonytalanságához. A szereplő számára a lehető legjobb az lenne, ha még az összehangoló intézményekre sem lenne szükség, olyan bőséggel találkozna minden cselekvési helyzetnél. Ez nyilván nem lehetséges, így viszont a szereplő össz-bizonytalansága akkor minimális, ha a szükségletkielégítése során a fontosabb cselekvési helyzetek közül a lehető legtöbb T_2 és a lehető legkevesebb T_4 intézménnyel szembesül.

Azt is látnunk kell, hogy az egyik cselekvési helyzethez kapcsolódó cél megvalósításának eredményessége, annak hozadékai jelentős befolyást gyakorolnak más cselekvési helyzetek célmegvalósításának eredményességére, hozadékaira. Hangsúlyoznunk kell itt azt is, hogy csekély eredményesség is párosulhat komoly és kedvező hozadékokkal. E hozadékok befolyásolhatják közvetlenül más célok megvalósításának eredményességét, vagy a célszerkezet megváltoztatásán keresztül tehetik meg ugyanezt. Sőt a célszerkezeti változás kiírhat a stratégiából bizonyos cselekvési helyzeteket, míg másokat beemelhet.

Mindez azért jelentős szempontunkból, mert a releváns cselekvési helyzetekhez kapcsolódó intézményrendszernek ez a komplexitása ad magyarázatot arra, miért „vállalnak” a szereplők oly sok T_3 és T_4 intézményt még akkor is, ha ezek az intézmények sokszor tökéletlenek, az adott cselekvési helyzet szűk keresztmetszeteit nem oldják fel megfelelően, a szereplői bizonytalanságot nem csökkentik a kívánatos mértékben. Viszont mindezt azzal kompenzálják a negatívan érintett szereplőknek, hogy olyan hozamokat nyújtanak, melyek más cselekvési helyzet vonatkozásában relatív bőséget létrehozva lehetővé teszik, hogy alacsonyabb szintű intézmények működhessenek, azaz inkább rangsorolók, s még inkább összehangolók.

A cselekvési helyzetek, az azokhoz kapcsolódó intézmények komplex rendszerében a szereplő olyan döntéseket szeretne hozni, amelyek – ha az adott cselekvési helyzet vonatkozásában esetleg nem is, de – összességében megfelelőbb helyzet, állapot elérését, megőrzését teszik lehetővé számára, azaz összességében csökkentik bizonytalanságának mértékét. Az észlelt szűkösség fokozódásával megfelelő intézményi válasz esetén a szereplők egy része lelkesen, más részük kénytelen-kelletlen elfogadja az egyre nagyobb egyéni felelősséggel együtt-járó intézményeket. Az adott cselekvési helyzet vonatkozásában az új rangsoroló T_3 vagy áthárító T_3 intézmény elfogadottabbá válik a közösségi tagok számára, ha az egyrészt minél több más cselekvési helyzetre, annak intézményeire, célmegvalósítási eredményességeire hatással van, másrészt pedig, hogy ez a hatás kedvező, ott relatív bőségeket hoz létre. Mindehhez azonban elengedhetetlen, hogy a szereplők valamilyen szinten átlásák, érzékeljék ezeket a kapcsolatokat s a hatás kedvezőségét. Ha egy adott cselekvési helyzetben már jelentékeny módon árthatnak egymásnak a szereplők, ez az intézmény valószínűleg csak akkor elfogadható a közösség egésze számára, ha ez az intézményi forma egyértelmű előnyöket nyújt a szereplőknek más cselekvési helyzetek vonatkozásában. Ha a közvetett előnyökről a szereplőnek nincs tudomása, azt ténylegesen nem érzékeli, nem észleli, az olyan, mintha ezek az előnyök nem is léteznének számára, azaz nincs bizonytalansági kompenzáció más cselekvési helyzetek vonatkozásában. Egy ilyen helyzetben a szereplő már csak az adott cselekvési helyzetre koncentrálna dönt: ténylegesen magáévá teszi az intézményt, vagy csak látszólag teszi ezt meg, de megmaradva a közösségi keretek között egyszerűen csal, vagy szembehelyezkedik az intézménnyel, ami valószínűsíti azt, hogy megszűnik a közösség tagja lenni.

Egy példa: a magyar időskori nyugdíj

Egy bizonyos életkor felett az ember teljesítménye jelentős mértékben hanyatlani kezd, amely jelenség következtében a korábbiaknál is kétségesebbé válik a fennmaradása, szükségleteinek megfelelő szintű kielégítése. A különböző korokban a különböző közösségek eltérő választ adtak erre a problémára. Az idősök tudásuk, tapasztalataik révén hol értékesek voltak a közösség számára, hol csak terhet jelentettek, veszélyeztetve a felnövekvő generációk szükségletkielégítését. Általában véve azonban az idősektől a közösségek nem kívántak mint teherrel megszabadulni, már csak a családi összetartás, szeretet miatt sem. Mindenestre az időskor elérése olyan helyzet, melynek bekövetkezte minden addig életben maradó életében bekövetkezik, számítani lehet és számítani is kell rá. A közösségek a sok ismételt játszmán, az egymás után következő generációk sorozatán keresztül kialakították a maguk egyedi felkészülési stratégiáját arra, hogy a már alacsonyabb teljesítményű időskorúak szükségletkielégítését elégséges mértékben biztosítsák. Erre évezredekben keresztül az volt a megfelelő mód, hogy a saját utódai, a szűkebb család jelentette az időskori túlélés garanciáját. Az időskorút a saját testvérei, gyermekei, unokái segítették fennmaradásában, mintegy cserébe pedig megkapták a tudást, tapasztalatokat és a csökkent teljesítményt. Akinek nem volt ilyen támogató családi háttere, annak időskorban fel kellett élnie vagyonát, vagy annak révén kellett támogatókra szert tennie. A szereplők T_0 célszerkezete tehát ezt az utat szabta meg az időskori szükségletkielégítésre vonatkozóan.

Az ipari forradalom, a városiasodás és annak komplex következményei generációk alatt megváltoztatták a fenti szereplői célszerkezetet, miután e vonatkozásban a családi kisközös-

ségek tömege jutott el odáig, hogy a generációk közötti érdekkellentétet a korábbi T_0 célszerkezet alapján meghatározódott T_1 áthárító intézménnyel sem voltak képesek feloldani, így a közösség egységének fennmaradása érdekében meg kellett magának a T_0 célszerkezet-intézménynek változnia néhány generáció alatt. Ez a változás meg is történt, s a család helyett az egyéni öngondoskodás került előtérbe – ami ugyanakkor nem zárta ki, de nem is követte meg a korábbiaknak megfelelően a családi gondoskodást időskorban.

Az öngondoskodás formájává a vagyon- és tőkefelhalmozás vált. Ebben nagy segítséget jelentett a pénzügyi rendszerek ugrásszerű fejlődése is, amelynek révén a megtakarításokon túl kamatjövedelemre is szert lehetett tenni. Kialakult tehát az öngondoskodás T_0 célszerkezeti meghatározottságának megfelelő T_1 megoldás intézmény, a pénz megtakarítás. Ez jelentékenyen képes volt csökkenteni az időskori szűkösséget, az ebből fakadó – előzetes – bizonytalanságot, már az aktív, nagy teljesítményű években is. A számos egyedi, szétszórt megtakarítás ugyanakkor kínálta a lehetőséget arra az időközben előtérbe helyeződő szűkösségi problémára, amikor is a megtakarítások nem kerültek összhangba az időskori igényekkel, méghozzá azért, mert az előzetes várakozásokhoz képest tovább élt, vagy többet költött – például gyógykezelésre – a megtakarító. Mások pedig túl sokat takarítottak meg azért, mert hamarabb elhaláloztak, vagy kevesebbet költöttek – esetleg családjuktól mégis jelentékenyebb segítséget kaptak –, mint arra előzetesen számítottak. Kézenfekvővé vált a T_2 összehangoló intézmény létrejötte, amely kockázati közösségek alakítását, majd fokozatos bővítését jelentette.

Fontos lépés volt, hogy a kockázati közösségek létrejöttével – a morális kockázat kiiktatására – már nem önkéntes megtakarításról beszélünk, hanem kötelezően előírt díjról, tagdíjról, járulékról. Az első hazai, jogilag is megjelenített módon létrejött kockázati közösség az 1892-ben alapított Magyarországi Munkások Rokkant- és Nyugdíjjegylete volt (Igazné 2006). Nyugdíjra Magyarországon másképp is szert lehetett tenni 1849-től: közszolgálatot kellett vállalni, vagy néptanítói állást 1875-től. Ezek az időskori öngondoskodási eljárások hamar intézményesültek, annak ellenére, hogy informális T_0 intézmény volt az alapjuk, s néhány évtized elég volt ahhoz, hogy nagyon mély gyökeret verjen a hazai gondolkodásban az állami alkalmazás és a jó nyugdíj összefüggésrendszere.

A kockázati közösségek társadalmi szintűvé való kiterjesztésével, s az öngondoskodás, azaz a megtakarítás formális megjelenítésével és kikényszerítésével létre is jött a magyar társadalombiztosítás 1928-ban. Mindez jelentékeny mértékben csökkentette a szereplői szűkösséget és bizonytalansági mértéket, annak ellenére, hogy egyedi méltánytalanságok természetesen előfordultak. A megtakarítók, az aktívak, a fiatalok számának, arányának folyamatos növekedése azonban kellő relatív bőséget biztosított évtizedekig. A szereplők időskori szűkössége egyre kisebb mértékűvé vált. Ez a relatív bőség lassan felülírta az időskori szükségletkielégítésre vonatkozó korábbi T_0 célszerkezetet, amely a szegénység, mélyszegénység és a kiszolgáltatottság elkerülését célozta meg, míg később a hangsúly egyre inkább az aktív évek életszínvonalának minél inkább megőrzésére, a „gondtalan nyugdíjas évek” megteremtésére irányult – hasonlóan a korábbi közszolgálati nyugdíj által nyújtott minőséghez. A szocializmus kiépülésével, az államosításokkal még inkább teret nyert a nyugdíj mint szinte kötelezettség nélküli juss, illetve a nyugdíj mint korábbi életszínvonal-megőrző juttatás eszméje a T_0 intézményben – melynek következményeit, terheit ma is nyögjük.

A népesség előregedése, a várható élettartam növekedése, a rendszer hiányosságainak potyautasok általi fokozódó kihasználása oda vezetett, hogy növekvő különbség jelentkezett a T_0 által meghatározott, „megemelt” célkitűzések, illetve a társadalombiztosítás által a

szereplők számára ténylegesen nyújtani tudott kifizetések között. A központi kormányzat deficitfinanszírozóként immár pénzügyi szereplővé vált az egyébként egyének alkotta közösségben. Központi célkitűzéssé vált, hogy az egyéni felelősség erősödjön a közösségi felelősség rovására – amely egyre inkább a központi kormányzat vállát nyomta – a rendszerben. Vagyis hogy a kapott nyugdíj mértéke szorosabb összhangban legyen a ledolgozott évek számával, a befizetett nyugdíj járulék mértékével, a nyugdíjba vonuló szereplő életkorával, várható nyugdíjas éveinek számával, azaz az egyén vállaljon nagyobb felelősséget nyugdíjmértékének meghatározódása tekintetében, s kisebb felelősség háruljon a közösségre, különös tekintettel a központi kormányzatra. A sorozatos nyugdíjreformok folyton egy újabb, mindig a korábbinál nagyobb egyéni felelősséget megkövetelő T_3 rangsoroló intézmény létrehozását célozták.

Ezek után a kormányzat a kötelező magánnyugdíjpénztárak 1998. évi életre hívásával egy rövid és középtávon T_4 áthárító intézményi formát hozott létre, amely hosszabb távon – a szűkösség mértékének meghatározott csökkenését követően – alakult volna át a központi kormányzat pénzügyi szerepének megszűnésével T_3 összehangoló intézménnyé. A központi kormányzat tisztában volt azzal, hogy a többi egyéni szereplő T_0 céljai az átmenet hosszú évtizedei alatt jelentős részben az ő rovására fognak realizálódni. Mindezt azért vállalta, mert elképzelései szerint más cselekvési helyzetek, azok intézményei – döntően a tőkepiac, munkaerőpiac – esetében kialakuló relatív bőség majd megfelelően ellensúlyozza az itt elszenvedni kénytelen veszteségeket. Ez a várakozása a kormányzatnak nem teljesült. A T_4 intézmény áthárítása olyan fokozódó terhet jelentett a központi költségvetés számára, melyet nem volt képes kivédeni, kompenzálni. Törvényszerűen történt, hogy a központi kormányzat a maga sajátos módján lépett ki a kötelező magán-nyugdíjpénztári közösség pénzügyi tagjai közül: törvényhozói erőfölényét kihasználva elvonta a kötelező magán-nyugdíjpénztári vagyon nagyobb hányadát. Az ennek révén kialakult relatív bőséget kihasználva a kormányzat újra a korábbi T_3 rangsoroló intézményi forma újabb kísérletébe kezdett.

A kötelező magánnyugdíjrendszer azért is a T_4 áthárító intézményi típusba tartozik, mert a szereplők jelentékeny része, elsődlegesen az állam kárára és rovására javította pozícióit, ugyanakkor az állam közvetlenül vagy közvetve adóbevételekből – kisebb részben vagy onfeléléből – fedezte többletkiadásait. Ezen növekvő vagy tartósan magas adóterheket a közösség egy érdemben más tagokból álló csoportja fedezte, fedezi. Azt is látni kell, hogy szenvedő féllé váltak azon nagy létszámú csoportok tagjai is, akik rovására az állam huzamosan takarékoskodott: ez elsődlegesen a közszolgálati szféra. E közszolgák nemcsak a jelenben kaptak kevesebb fizetést, hogy jusson megfelelő forrás a nyugdíjak kifizetésére, hanem majdani nyugdíjuk is kevesebb lesz, hiszen a növekvő egyéni felelősségnek kevésbé voltak képesek megfelelni, mint mondjuk a magánszféra alkalmazottai.

A nyugdíj vonatkozásában a következő problémákat hordozza az új – kötelező magánnyugdíjpénztárak utáni – T_3 intézmény. A relatív bőség valójában látszólagos, hiszen nem más cselekvési helyzet eredményességjavulása okozta. A korábbi szűk keresztmetszetek továbbra is megmaradtak, fokozódásuk a jelenlegi demográfiai, foglalkoztatási trendek mellett tény.

Azt is tényként kell felfognunk, hogy a társadalombiztosítás által érintett kockázati közösség T_0 intézménye, azaz a taktikai célháló igen lényegi eltéréseket mutat a tagok között. Ennek szélsőséges példái azok, akik anélkül várják el a majdani nyugdíjat, hogy ők maguk bármilyen módon hozzájárulnának ahhoz azt megelőzően. A taktikai célhálók ilyen eltérései, illetve a T_3 rangsoroló intézmény – a közösségi kohézió szempontjából – nem megfelelő,

nem semleges rangsorolási szempontjai egyre inkább oda vezetnek, hogy a teherviselésben nagyobb szerepet vállalni kényszerülők minden lehetőséget megragadnak arra, hogy kötelezettségeiket csökkentsék a nyugdíjrendszerrel összefüggésben, s saját taktikai célhálójukat módosítva más módon gondoskodjanak nyugdíjas éveik megélhetéséről. Ez természetesen a szűkösség további fokozódásának irányába hat.

Mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy a T_3 rangsoroló intézmény már kimerítette valamennyi lehetőségét arra nézve, hogy úgy valósítsa meg a közösség tagjainak célszerkezetét, hogy az elégségesen megfelelő legyen a tagok vonatkozásában. Azért a nyugdíjrendszer egyik nagy előnye, hogy szinte kizárólag objektívan mérhető, „erős” változókkal, paraméterekkel leírhatók a problémák s azok megoldásai. Ez a gazdasági élet más területeihez képest is igen jó esélyt biztosít arra, hogy olyan rangsoroló szempontok kerüljenek bevezetésre az eddigi nem megfelelőek helyett, melyek teljes mértékben az egyéni felelősség, kötelezettségvállalás mérték alapján határozzák meg a szereplő jövőbeni nyugdíját, de – s ez a lényegi momentum – a többiekhez, illetve a nyugdíjbevételek majdani szintjéhez képest. Ebben az esetben még teljes mértékben érvényesülne a kockázati közösség adta stabilizáló hatás, ugyanakkor mindenkinek az aktív időszak releváns erőfeszítés-mértékével arányos lenne a kapott nyugdíj mértéke.

Ha nem sikerül a jelenlegi rangsoroló intézmény fenti módon történő kiigazítása, akkor elkerülhetetlenül újra megjelenik vagy létrehozásra kerül egy újabb T_4 áthárító intézmény, amikor is előbb-utóbb az általa kifejtett nyomás hatására kell megváltoznia a T_4 taktikai célhálóknak, mert másképp már nem oldódhatnak fel a szűk keresztmetszetek, csak ha más módon, más cselekvési helyzetekkel kívánjuk az időskori gondoskodást megoldani a közösség érintett tagjai számára.

Konklúziók

Az intézmények nem pusztán külső keretet jelentenek az emberi interakciók számára, hanem belső vázszerkezetet is adnak neki. Ha csak egy nagy játszma szabályrendszerét látjuk az intézményekben, akkor kevésbé érthetjük meg, miként csökkentik a játékosok bizonytalanságának mértékét. Az intézmények határozzák meg sok esetben magukat a játszmákat is, az azokban elérendő célokat, azok összefüggésrendszerét.

A játszmák meghatározódása azért alapvető, mert valamennyi ehhez kapcsolódó intézménytípusok – a játékszabályok – a játszmacélok megvalósítása érdekében tevékenykedő játékosok magatartásának, interakcióinak fognak majd kereteket adni.

Az egyre inkább más formában és helyeken jelentkező szűk keresztmetszetek folyamatosan ellehetetlenítik a korábbi típusú játszmák korábbi szabályok szerinti végigvitelét úgy, hogy a játékosok önmaguknak megfelelő eredményességet legyenek képesek ennek során elérni. A szűk keresztmetszetek lassabban és nehezebben küszöbölhetők ki magának a játszmának a megváltoztatásával. Könnyebb útnak ígérkezik a játékszabályok módosítása.

A játékszabályoknak egyrészt meg kell felelniük annak, hogy a szűkösebbé, bizonytalansabbá váló viszonyok közepette egyre nagyobb teret engedjenek az egyéni felelősségnek a közösségi felelősség rovására, másrészt egyben is kell tartani továbbra is a közösséget. E ketős megfelelést megkönnyítheti az, hogy az egyes cselekvési helyzetekhez kapcsolódó szűkösséget, s az ezzel együtt járó egyéni felelősséget enyhítheti más cselekvési helyzetnél kedvezőbbé váló eredményesség. Nagyobb egyéni felelősség vállalását – és ezzel egyidejűleg a

közösség együtt maradását – ugyanakkor elősegíti más cselekvési helyzet vonatkozásában (egyfajta átváltásként) létrejövő relatív bőség, ami nagyobb közösségi felelősséget eredményezhet.

Fontos tanulság, hogy az adott cselekvési helyzet vonatkozásában a szűk keresztmetszetek feloldódása a játékszabályok révén három, a játszmarendszer révén egy módon következhet be:

vagy az új játékszabályok növekvő egyéni felelősséget engednek és követelnek meg;

vagy más cselekvési helyzetek javuló eredményessége teremt olyan hozadékot, amely kedvező (kompenzáció);

vagy egy új cselekvési alternatíva képes hatékonyságnövelésre (innováció);

a játszmazszerkezet megváltoztatása kedvezőbb eredményességű útvonalra helyezi az adott cselekvési helyzetet.

Ha e négy tényező közül egyik sem változik kedvező irányban és jelentékenyen, a szűk keresztmetszetek nem oldódhatnak fel. Különösen nem úgy, hogy nagyobb közösségi felelősséget előíró szabályrendszerrel próbálják ezt megvalósítani. Ha minden tényező közel változatlan, akkor az egyéni felelősség csökkentése a szűkösség és a bizonytalanság mértékének növekvő mértékű fokozódásához vezet.

Hivatkozások

- Aoki, M. (2006): *Endogenizing institutions and institutional changes*, Journal of Institutional Economics.
- Boettke, P – Coyne, C. – Leeson, P. (2008) *Institutional Stickiness and the New Development Economics*, American Journal of Economics and Sociology, Vol. 67. No. 2.
- Csorba L. (2011): *A központi kormányzat mint régiós versenyképességi tényező – az intézményi közgazdaságtan szemszögéből*, MTA-PA Konferencia, Veszprém, megjelenés alatt.
- Elster, J (1997): *A társadalom fogaskerekei*; Osiris Kiadó, Budapest, 149–151.
- Greif, A. (2005): *Commitment, Coercion and Markets: The Nature Dynamics of Institutions Supporting Exchange*. In: Ménard, C. – Shirley, M. (editors): *Handbook of New Institutional Economics*, Springer, Berlin, 727–786.
- Igazné, P. B. (2006): *A kötelező társadalombiztosítás kialakulása és fejlődése Magyarországon*, PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.
- Menger, C. (1883): *Investigations into the Method of the Social Sciences, with Special Reference to Economics*, New York, New York University Press (1985), 133–155.
- Mérei F. (1975): *Válogatás Kurt Lewin műveiből*. In: *A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika – Kurt Lewin pszichológiája*, KJK, Budapest.
- North, D. (1991): *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge, 5–17.
- North, D. (1994): *Economic Performance through Time*, American Economic Review, 84(3), June:360–362.
- North, D. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton University Press, Princeton.
- Ostrom, E. (1986): *An Agenda for the Study of Institutions*, Public Choice, vol. 48. No. 1:3–25.
- Schmoller, G. (1900): *Principes d'économie politique*, vol. 1., Paris: Giard et Brière; 123–156.
- Veblen, T. (1899): *The Theory of the Laisure Class, Mineola, NY: Dover Publications*, (1994).
- Williamson, O. (2000): *The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead*; Journal of Economic Literature, XXXVIII, Sept.:595–613.